

'शिवराई'

अभिजीत भुजबळ, पुणे

सर्व प्रथम महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत छत्रपती शिवाजी महाराज यांना मानाचा मुजरा. आज आपण एका वेगळ्या विषयाची माहिती घेणार आहोत तो विषय म्हणजे 'शिवराई'. हो शिवराई, जे इतिहासप्रेमी असतील त्यांना हा शब्द काही नवखा नसेल पण जे या शब्दाशी नवखे आहेत त्यांसाठी हा एक छोटा पण माहितीपूर्वक हा विषय मी लिहीत आहे...

"शिवराई" वर विविध प्रकरची चिन्हें

चिन्हें :- सूर्य, चंद्र, परशू, त्रिशूळ, फुल, पान, बेलाचे पान, चांदणी, " रा||" अक्षर, "पा" अक्षर, तारखा, त्रिदल ई...

सर्व प्रथम महाराष्ट्राचे आराध्या दैवत छत्रपती शिवाजी महाराज यांना मानाचा मुजरा. आज आपण एका वेगळ्या विषयाची माहिती घेणार आहोत तो विषय म्हणजे "शिवरा'. हो शिवराई, जे इतिहासप्रेमी असतील त्यांना हा शब्द काही नवखा नसेल पण जे या शब्दाशी नवखे आहेत त्यांसाठी हा एक छोटा पण माहिती पूर्वक हा विषय मी लिहीत आहे. अर्थात छोट्या तोंडी मोठा घास घेत आहे.

"शिवराई" म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे. इतिहासामध्ये चलनाची सुरवात ही खूप वर्षापूर्वी झालेली दिसून येते. शिवराई चा अभ्यास करताना आपल्याला अनेक घटकांचा, अनेक कालखंडाचा अभ्यास करावा लागतो कारण अजूनसुद्धा शिवराई च्या विविध प्रकारां बद्दल अजूनही इतिहासकारांना मध्ये एकमत आढळत नाही. कारण कागद पत्रांच्या अभावामुळे ही नाणी कोठे, केव्हा आणि किती स्वरूपात छापल्या गेल्या याचे अजून तरी लिखित स्वरूपात पुरावे आढळत नाहीत बहुदा त्यावर अभ्यास होत नाही. त्यामुळे केवळ नाण्याच्या स्वरूपावरून व धातू वरूनच त्याचे अभ्यासपूर्व महत्व लक्षात घ्यावे लागते.

छत्रपती शिवाजी महाराज्यांच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी म्हणजे १६७४ मध्ये "शिवराई" या नाण्याची निर्मिती झाली. ही नाणी २ धातू प्रकारात पाडलेली दिसत. एक म्हणजे सोने आणि दुसरे म्हणजे तांबे. विशेष म्हणजे ही नाणी आपल्याला देवनागरी लिपीत छापलेल्या आपल्याला पाहायला मिळतात. यावरून आपल्याला महाराज्यांच्या आपल्या भाषेवरील असलेले प्रेम दिसून येते.

सोन्याच्या धातू मध्ये पाडलेल्या नाण्याला शिवराई "होन" असे म्हणतात तर तांब्याच्या नाण्याला तांब्याची "शिवराई" असे म्हंटले जाते.

अनुक्रमणिका

जाहिराती

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे सुवर्ण नाणे " होण "

डॉ. श्रीनाथ कुलकर्णी, चंद्रपूर
यांच्या व्यक्तिगत संग्रहातील

नाण्याच्या मागील बाजूवर तो दिसत नाही. उदा :- पुढील बाजूवर श्री/राजा/शिव, श्री/राजा/शंभु, श्री/राजा/राम, श्री/राजा/शाहु, श्री/राजा/साव, श्री/राजा, तारखा छापलेल्या (सन) शिवराई, दु-दांडी शिवराई.

अनेक प्रकार म्हणजे : वरील मजकूराबरोबरच नाण्यावर वेगवेगळी चिन्हे छापलेले दिसतात. उदा. : सूर्य, चंद्र, फुल, पान, त्रिशूळ, अंकुश, तलवार, पिंड, परशू, बिंदुमय वर्तुळ प्रकारातील बदल, असे अनेक प्रकार नाण्यावर असतात.

सतराशे ते अठराशे या कालखंडात मराठ्यांचा विस्तार संपूर्ण भारत भर वाढत असल्यामुळे अतिरिक्त नाण्याची नड भासत असल्यामुळे १८ व्या शतकापर्यंत मराठांच्या एकूण ११७ टांकसाळी (छापखाने) होत्या त्यामुळे आपल्याला शिवराई मध्ये अनेक प्रकार पडलेले पहावयास मिळतात.

शिवराई नाणे हे हाताने बनविले जात होते. "Die struck" या पद्धतीचा वापर करून ही नाणी पाडली जायची. Die struck पद्धत म्हणजे एक छाप (Die) खालच्या बाजूला तर दुसरा छाप (die) वरच्याबजुला धरून मध्ये धातूचा तुकडा ठेवून हातोड्याच्या साह्याने त्यावर घाव घालून हे नाणे बनवण्यात येत असत. त्यामुळे शिवराई हे फक्त नाण नसुन ती एक सुरवात होती एका छोट्याश्या मुलकाचे रूपांतर स्वराज्यात व त्याचे रूपांतर एका मराठा साम्राज्यात करण्याची आणि ती एक ओळख निर्मिती होती मराठा अर्थव्यस्थेची.

शिवराई चलन आज इतिहास जमा झाले असले तरी त्या विषई चा अभ्यास हा खरंच इतिहास प्रेमिंच्या व नाणी संग्रहाच्या दृष्टीने या काळात देखील अतिशय महत्वपूर्ण ठरतो. हा विषय खुप अभ्यासपूर्वक व मोठा असल्यामुळे काही मोजक्याच गोष्टी या लेखात घेतला आहे त्यामुळे लेखाच्या शेवटी परत एकदा मी सर्वांचे मनापासून धन्यवाद मानतो आणि अश्या करतो की आपल्याला हा लेख आवडलेला असेल.

तंजावर येथील काही मराठा नाणी
वजन:-१ते३ग्रॅम

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे तांब्याचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

होन (सुवर्ण शिवराई) : शिवाजी महाराजानी पाडलेले होन हे वजनाने २.७२ ग्रॅम चे असत तर त्याचे व्यास १.३ सेमी होते व त्यावर बिंदुमय वर्तुळामध्ये नाण्याच्या पुढील बाजूला श्री/राजा/शिव व मागील बाजूवर छत्र/पती असे मजकूर आहेत. हे होन सध्या मात्र खूपच दुर्मिळ झालेले आहेत. संपूर्ण भारता मध्ये हाताच्या बोटावर मोजण्या इतके च सध्या शिल्लक आहेत व आपल्याला ते संग्रहालयात व काही नाणी संग्रहांकडे पाहायला मिळतात. सोन्याच्या नाण्यांचा वापर मुख्यतः सरकार, बँकर्स, सरदार, खानदानी कुटुंबे इत्यादी यांच्या पैशाच्या व्यवहारासाठी केला जात असे तर तांब्याची नाणी दैनंदिन जीवनात वापरात होती. शिवकाळात शिवकालीन होन या नानेप्रकारास मोठे महत्व होते परंतु नंतर नंतर १८ व्या शतकाच्या शेवटी व १९ व्यां शतकापर्यंत या नाण्यांचे अस्थित्व राहिले नाही.

शिवराई (तांब्याची नाणी) : छत्रपती शिवाजी महाराज्यांच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी पाडण्यात आलेले दुसरे नाणे म्हणजे तांब्याची शिवराई. होन वर शिवराई त्यावेळेस रायगडा वर छापण्यात आल्या होत्या. तांब्याच्या नाण्यांचे वजन साधारणतः १२ ते १४ ग्रॅम एवढे होते व त्याचा व्यास हा २.५ सेमी होता. कालांतराने या नाण्यांच्या वजना मध्ये व आकारामध्ये काळानुरूप बदल होत गेले. या तांब्याच्या शिवराई नाण्यान मध्ये जवळपास १५० हून अधिक प्रकार छापलेले दिसतात. हे तांब्याचे चलन जनसामाणन्यांच्या वापरातील चलन असल्यामुळे हे नाणे १६ ते १९ व्या शतकापर्यंत चलनात होते. या नाण्यावर देखील बिंदुमय वर्तुळात श्री/राजा/शिव व मागील बाजूस छत्र/पती असा मजकूर लिहिलेला दिसून येतो. हे नाणे शिवकलापासून ते ब्रिटिश काळापर्यंत चलनात असल्यामुळे या नाण्या मध्ये अनेक बदल व अनेक प्रकारे छापलेले दिसतात.

अनेक बदल या अर्थाने म्हणजे लिखाणाच्या मजकुरामधील बदल. नाण्याच्या पुढील बाजूवर काळानुसार मजकुरामध्ये बदल होताना दिसतात तर

"शिवराई"

नमस्कार सर्व वर्ग प्रमुख मंडळींनो.
सर्व प्रथम महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत छत्रपती शिवाजी महाराज यांना माझा मुजरा.

आज आपण एका वेगळ्या विषयाची माहिती घेणार आहोत तो विषय म्हणजे "शिवराई". हो शिवराई. जे इतिहासप्रेमी आहेत त्यांना हा शब्द नवीन नसेल पण जे या शब्दापासून नवीन आहेत त्यांच्यासाठी व एक छोटा पण माहिती पूर्ण हा विषय मी मांडीत आहे. अर्थात छोट्या तोंडी मोठा घास घेत आहे.

"शिवराई" म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नाणे. इतिहासामध्ये नाण्याची सुरुवात ही खूप वर्षांपूर्वी झालेली दिसून येते. शिवराईचे अभ्यास करताना आपल्याला अनेक घटकांचा, अनेक संदर्भांचा अभ्यास करावा लागतो. कारण आजपर्यंत शिवराईच्या विविध प्रकारांबद्दल अजूनही इतिहासकारांमध्ये एकमत होऊ शकत नाही. कारण काही पत्रांच्या अभावामुळे ही नाणी कोठे, केव्हा आणि किती स्वरूपात छापल्या गेल्या याचे अजून ठोस स्वरूपात पुरावे मिळू शकत नाहीत बरीच माहिती उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे केवळ नाण्यांच्या स्वरूपावरून व धातू वरून त्याचे अभ्यासपूर्ण महत्त्व लक्षात घ्यावे लागते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी म्हणजे १६७४ मध्ये "शिवराई" या नाण्याची निर्मिती झाली. ही नाणी २ धातूत प्रचलित पाडलेली होती. एक म्हणजे सोने आणि दुसरे म्हणजे तांबे. विशेष म्हणजे ही नाणी आपल्याला वेगवेगळ्या ठिकाणी छापलेल्या आपल्याला पाहायला मिळतात. यावरून आपल्याला महाराजांच्या आपल्या जनतेविषयी असलेले प्रेम दिसून येते.

सोन्याच्या धातू मध्ये पाडलेल्या नाण्यास शिवराई "होन" असे म्हणतात व तांब्याच्या नाण्यास तांब्याची "शिवराई" असे म्हटले जाते.

होन (सुवर्ण शिवराई) :-

शिवाजी महाराजांनी पाडलेले होन हे वजनाने २.७२ ग्रॅम चे असत व त्याचा व्यास १.३ सेमी होता व त्यावर देवनागरी [illegible] नाण्याच्या पुढील बाजूस श्री/राजा/शिव व मागील बाजूवर छत्र/पती असे मजकूर असत. हे होन [illegible] असलेले असत. संपूर्ण भारता मध्ये होनांना [illegible] होत. व सध्या ते संग्रहालयात व काही जणांच्या संग्रहाकडे पाहावयास मिळतात. [illegible] नाण्यांचे [illegible] मुख्यत: [illegible] [illegible] तांब्याची नाणी [illegible] होती. शिवकालात शिवकालीन होन हे [illegible] महत्त्व होते [illegible] १८ व्या शतकाच्या [illegible] व १९ व्या शतकापर्यंत ही नाणी [illegible] नाही.

शिवराई (तांब्याची नाणी)

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी पाडण्यात आलेले दुसरे नाणे म्हणजे तांब्याची शिवराई. होन व शिवराई [illegible] [illegible] होते. तांब्याच्या नाण्यांचे वजन साधारणत: १२ ते १४ ग्रॅम असे होते व त्याचा व्यास २.८ सेमी होता. कालांतराने या नाण्यांच्या वजनामध्ये व आकारामध्ये बदल होत गेले. या तांब्याच्या शिवराई नाण्यांमध्ये जवळपास १८० [illegible] प्रकार छापलेले दिसतात. हे तांब्याचे चलन [illegible] वापरातील चलन असल्यामुळे हे नाणे १६ ते १९ व्या शतकापर्यंत चलनात होते. या नाण्यावर देवनागरी [illegible] श्री/राजा/शिव व मागील बाजूस छत्र/पती असा मजकूर [illegible] दिसून येतो. हे नाणे शिवकालापासून ते ब्रिटिश काळापर्यंत चलनात असल्यामुळे या नाण्यांमध्ये अनेक बदल व अनेक प्रकार छापलेले दिसतात.

एनेस घ ए ४ म्न आर्थीने म्हणाजे उदिवाजन्त
मश्उिमनामधील घएश. अणन्तजन्त पुढील छक्षपड प्रक्राक्षमाड
मश्उिमनामध्ये घएश घेतान्त छीवतात व अणन्तजन्त अगील
छक्षपड तो छीवत नाही.

उदा:- पुढील छक्षपड

ह्री / नाऊ / हीप

ह्री / नाऊ / हांभु

ह्री / नाऊ / नाम

ह्री / नाऊ / हाठी

ह्री / नाऊ / जप

ह्री / नाऊ

ताद्ध छाएशेशन्त (एन) हीपनाई, ड- हांडी हीपनाई.

ऊनेस प्रडु म्हणाजे :- परील मश्उिमनाघशेघून
अणन्तपड पेगपेगळी नीवरे छाएशेशे छीवतात.

उदा. :- स्तीर्ड, चंग्र, मुश, पान, त्रीहुळ, ऊउमहा,
तश्पड, धींड, एडहु, धींउिमए पर्तुळ प्रप्रनातील घएश,
एते एनेस प्रडु अणन्तपड एवतात.

१७ हो ते १८ हो म्न मश्हंगात मनाडम्नंज पीसाप
ढंपुर्ण मडत मन पक्त एवशन्तमुळे ऊतीप्रत अणन्तजी
नड भावत एवशन्तमुळे १८ मन हातमपर्थत मनाळंजन्त
ऊेउमण ११७ ढंमपाकी (छाएहने) घेतन्त तन्मुळे घएशन्तम
हीपनाई मध्ये ऊनेस प्रडु एडलेले पएपम्नप मीकतात.

हीपनाई अणे हे हाताने घनपीले नरुन घेते.
"Die Struck" डाए सएम म्न एएएतीज पएड मसन ही अजी
एाडड अर्थज. Die Struck एएएत म्हणाजे ऊेस छाएहुान्त -
घक्षम एसन तू उिवना छाए पड्जन्तघक्षम एसन मध्ये घाउिज
उिमडा हेउिन घतोडन्तजन्त जाएुन्तने तन्पड छाप घाक्षीन हे
अणे घनपणन्तत एेत एवत.

त्यामुळे टीपचाई ठे पथमत जणे वखीज ती झेम खीडपत छेती झेम छोगमटम मुवमळे सपांन् सपनाजमत प त्यळे सपांतड झेम मचाळ जामनाजमत रूणमळी चणविती झेम थेळध नीमीती छेती मचाळ झर्धप्यस्थेजी.

टीपचाई जवज चज छतीछज वस्र मळेवे झळवे नी त्या पीषई ज्ञ झभमळज छ छंज छतविछज प्रेमींजम प जणी ळंग्रछजम ध्रीच्छीजे म मकात छेछीव झतविटाळ महत्वपुर्ण ठडतो.

छ पीषळ ऊीछ झभमळपुर्णम प म्रेडा झळवमळमुळे मछी मेजमाळज गोष्ठी म पेछत छेतम थछे त्यामुळे वेछळजम टोपडी पडत झेमछा मी ळपीजे मजपाखीज छज्ञपछ मजतो चणवि झटम रूतो मी थछवमम छ वेछ थपडपेम झळेव....